

УДК 321.01

ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПОВЕДІНКА ЕТНІЧНИХ МЕНШИН В ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА СНД

Лихач Ю.

здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН ім. І. Ф. Кураса

В статті проаналізовано моделі избирательного поведіння етнічних меншинств Центральної і Східної Європи і СНД, зроблено детальний аналіз електоральних переваг національних меншинств в регіональному розрізі.

The paper analyzes a model of electoral behavior of ethnic minorities in Central and Eastern Europe and the CIS, made a detailed analysis of the electoral preferences of ethnic minorities in the regional breakdown.

В статті досліджено моделі виборчої поведінки етнічних спільнот Центрально і Східно Європи та СНД, зроблено детальний аналіз електоральних уподобань національних меншин в регіональному розрізі.

Ключові слова: етнічні меншини, електоральна поведінка, феномен етнічного голосування, вибори, електоральна географія.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Дослідженнями електоральної поведінки етнічних груп займається ряд зарубіжних вчених, серед яких можна виділити російських дослідників Туровського Р. Ф., Грішина М. Ф., Сергееву О. Я., вітчизняних науковців Римаренка С. Ю. (регіональний аспект), Радченка Є.В.(виборчі технології), Попка А. А. (етнічні партії) та інших.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Автор, досліджуючи феномен етнічного голосування, вперше дає власне тлумачення цьому поняттю та визначає основні причини його виникнення та передумови поширення.

Мета статті. Дослідити закономірності електоральної поведінки національних меншин в посткомуністичних країнах Центральної і Східної Європи та СНД, з'ясувати взаємозв'язок між географічними, етнічними та політичними складовими виборчого процесу.

Виклад основного матеріалу. Процес переходу до демократії в посткомуністичних країнах включає в себе розвиток інституту демократичних виборів, пов'язаний з формуванням багатопартійних систем політичного устрою.

При аналізі виборів у територіальному розрізі чітко видно характер і глибину регіоналізації (регіональної сегментації, якщо спиратися на термінологію А. Лейпхарта) посткомуністичних суспільств. Ці процеси становлять величезний інтерес, оскільки дозволяють встановити електоральні мотиви, визначити електоральні уподобання населення, як і наскільки вони відповідають тим закономірностям, які характерні для розвинених демократій.

даному контексті науковий інтерес тому, що сам інститут багатопартійних виборів є для них інновацією, запозиченою із Заходу. Більшість країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) повернулося до таких виборів після більш-менш тривалої перерви, а на деяких територіях багатопартійні вибори взагалі проводилися вперше в історії.

Багато вчених аналізуючи хід виборів та електоральні уподобання населення звернули увагу на феномен територіальної диференціації електоральних уподобань населення, але усвідомлення цього феномена поки не є загальним. Багато фахівців не визнають стійкість територіальної диференціації електоральних переваг. Російський політолог Є. Г. Морозова, яка спеціалізується на дослідженні електоральних уподобань населення Кубані і Північного Кавказу, відзначає: "в Росії частина фахівців взагалі повністю заперечує передбачуваність результатів виборів, так само багато хто, навпаки, вважають, що результати абсолютно передбачувані, бо залежать від величини витрачених кандидатом коштів" Таким чином, існує думка, що політичний вибір електорату носить випадковий і системно не зумовлений характер [1, с. 70].

У вивченні факторів, що обумовлюють відмінності в електоральній географії, провідну роль відіграє використання досвіду зарубіжної політології. Такі фактори вивчаються західною політологією з кінця 1960-х рр.. У західній науці основна дискусія стосується питання: чи залежить політичний вибір в більшій мірі від об'єктивних факторів (як-то: рівень життя, освіти, величина доходу і т.п.) або від суб'єктивних факторів (сприйняття людиною свого соціального

статусу). Прихильники "соціологічного підходу" стверджують, що вибір при голосуванні обумовлений не свідомими політичними вподобаннями (яких, у більшості просто немає), а приналежністю до великих соціальних груп. Кожна з цих груп забезпечує для тієї чи іншої партії стабільну базу електоральної підтримки. Сам же акт голосування виявляється проявом солідарності індивіда з групою, а зовсім не власним свідомим волевиявленням. Таку поведінку виборців було названо експресивною. Натомість, у класичній моделі Ліпсета-Роккана на вибір громадян впливає поєднання п'яти обставин: суспільного становища, рівня доходів, місця проживання, рівня освіти та етно-конфесійної приналежності [3, с.14].

Як відзначають багато дослідників, у західному світі знижується взаємозв'язок між політичними уподобаннями суспільства і стійкими соціальними чинниками. На заході відбувається процес раціоналізації політичного вибору, його індивідуалізації. Як наслідок, політологія переносить акцент на вивчення психологічних чинників політичного вибору, а об'єктивним факторам приділяється менша увага.

На думку деяких дослідників "приблизно 25% політичної поведінки суспільства зумовлюється етнічною ментальністю". Об'єднану загальною ментальністю етнічну більшість російський науковець А.С. Діамбеков називає "типичним електоратом". По відношенню до дослідженого ним регіону Північна Осетія цей політолог виділяє наступні характерні риси: консерватизм, міцні сусідсько-родинні зв'язки, орієнтація на національні інтереси, емоційність сприйняття, висока швидкість розповсюдження чуток.

Р. Ф. Туровський виділяє національний фактор у числі п'яти об'єктивних основних чинників, що визначають політичні уподобання: "у національних республіках значну роль відіграють місцеві влади, які найчастіше контролюють місцеві ЗМІ і таким чином впливають на населення, в першу чергу титульне, що відрізняється досить значною підконтрольністю" [2, с. 81].

Інший дослідник електоральної географії А. Г. Мінаков виділяє національний чинник серед шести основних факторів, що пояснюють територіальні відмінності політичних уподобань: "в багатонаціональних регіонах етнічна структура населення може висунутися на перше місце серед чинників, що визначають політичну поведінку населення, а, наприклад, приплив російських мігрантів з колишніх союзних республік може позначитися на загальному зростанні

націонал-патріотичних настроїв населення" [3, с.8].

Водночас Є. Ю. Мелешкіна вказує, що в західних країнах навпаки, "незначним виявляється вплив таких соціальних факторів, як регіональні, поселенські особливості, расова та етнічна приналежність" [1, с.73]

Вплив етнічного фактора на політичні уподобання виборців, безумовно, менше, ніж значення "урбаністичного" чинника, проте, етнічний фактор є більш постійним, ніж навіть "економічний" фактор.

На думку автора, до основних причин виникнення та передумов поширення феномену етнічного голосування слід віднести зміни в суспільних процесах, а саме:

1) безперервна інтернаціоналізація територіальних економік, постійне розмивання міждержавних кордонів через посилення інтеграції, що сприяє входженню національних меншин до європейського співтовариства;

2) мобілізація і утвердження вимог меншин із приводу культурної автономії, окремих органів територіального управління і прийняття рішень;

У багатьох країнах Центральної та Східної Європи, що відрізняються багатонаціональним складом населення вельми поширеним виявляється феномен етнічного голосування, тобто, коли волевиявлення окремого індивіда залежить від інтересу етносу до якого він належить, так звана традиція голосувати "за своїх".

Практично в чистому вигляді він представлений у Боснії та Герцеговині, де з самого початку історії багатопартійних виборів кожна з трьох основних етноконфесійних громад орієнтувалася на підтримку своєї партії. Для мусульман це - Партія демократичної дії, сербів - Сербська демократична партія, хорватів - Хорватське демократичне співтовариство. Ці партії досі домінують на політичній сцені Боснії і Герцеговини, хоча робляться активні спроби вивести на авансцену "етнічно нейтральні" політичні сили.

Аналізуючи електоральну поведінку національних меншин (і, відповідно, ареалів їх компактного проживання), слід виділити головну тенденцію. Як правило, меншини в ЦСЄ створюють власні партії і консолідовано за них голосують. При необхідності (перш за все - на президентських виборах) вони орієнтуються на тих кандидатів, які найбільшою мірою асоціюються з процесами європейської інтеграції і в той же час дистанціюються від націоналізму. Меншини зацікавлені в тому, щоб відповідні держави стали частиною "Великої Європи", у складі якої їм буде

легше відстоювати свої права. Нагадаємо, що в Західній Європі меншини або створюють власні партії, або схилиються до підтримки тих, хто стоїть лівіше центру, відкидаючи тим самим традиціоналізм і націоналізм правих. У ЦСЄ ці тенденції проявляються ще яскравіше в умовах недостатньо стійкої державності та активності націоналістів. Але в той же час у ЦСЄ, на відміну від країн Західної Європи, не виражена тенденція голосування меншин за лівих, оскільки процеси європейської інтеграції більше асоціюються з центристами та правоцентристами (при важливому уточненні - якщо вони не проявляють націоналізм).

Найбільш яскравим прикладом є голосування угорської меншини, що особливо помітно на політичній сцені Румунії, Словаччини та Сербії. У Румунії та Словаччині угорські партії грають найпомітнішу роль в політичному житті. Результати голосування за ці партії практично відповідають частці угорців в населенні даних країн. Наприклад, у двох трансільванських повітах Румунії з абсолютним переважанням угорців Демократичний союз угорців Румунії отримав 78% (Харгіта) і 68,1% (Ковасна) голосів відповідно. За рахунок "угорського" голосування були серйозно знижені показники загальнонаціональних партій в таких ключових повітах Трансільванії, як Муреш (адміністративний центр - місто Тиргу-Муреш) і Клуж (Клуж-Напока).

На президентських виборах угорська меншина позиціонувалася правіше центру. У Словаччині угорці голосували за Р. Шустера і відповідно проти В. Мечьяра, що поєднує лівоцентризм й популізм з поміркованим націоналізмом. У Сербії на останніх виборах угорці активно підтримували демократа Б. Тадіча, а не сербського націоналіста Т. Ніколіча, який вийшов з ним у другий тур. Зауважимо, що у всіх випадках на останніх виборах голоси угорської меншини потрапили в скарбничку переможця, посприявши збільшенню його відриву.

Особлива ситуація могла б бути пов'язана з мусульманськими меншинами, але і вони зазвичай діють за тією ж логікою. Практично у всіх країнах вони створюють власні партії, не вбачаючи поки для себе можливим підтримувати будь-яку із загальнонаціональних політичних сил, так чи інакше асоційованих з державотворчим етносом. Цей факт зайвий раз підкреслює, що суспільство в ЦСЄ все ще залишається сильно сегментованим за національною і конфесійною ознакою, і справді загальнонаціональні партії ще не склалися в поліетнічних суспільствах [6, с. 8].

Перш за все слід звернути увагу на велику кількість албанських партій, що діють у Македонії та Чорногорії (у Косово албанці, як відомо, не беруть участі в загально сербських виборах, проводять свої вибори, у зв'язку з якими склалася своя "албанська багатопартійність"). Причому, на відміну від консолідованості угорців, у албанців з плином часу виникла серйозна внутрішня конкуренція між різними партіями (особливо помітна в Македонії, де в останніх президентських виборах брали участь відразу два кандидати-албанці). На президентських виборах 2004 р. в Македонії албанці у другому турі консолідовано підтримали соціал-демократа Б. Црвенковскі, який і став переможцем (особливо успішно виступивши як раз в албанських районах). Це скоріше пояснювалося ситуативними домовленостями, ніж тим, що албанці завжди віддають перевагу "македонських лівим" перед "македонськими правими". Аналогічні тенденції характерні і для волевиявлення мусульман у Сербії і Чорногорії. Сербські і чорногорські мусульмани явно не підтримують лівих, вважаючи за краще голосувати за демократів-західників і пробивати таким способом свій власний шлях до Європи. У Сербії на останніх президентських виборах населена мусульманами область Санджак на південно-заході країни (кордон з Чорногорією) відзначилася активною підтримкою Б. Тадіча, як би конкуруючи з угорськими районами Воєводини і перевершуючи власне сербські етнічні території (навіть Белград). У Чорногорії мусульманські райони активно підтримують "західника" М. Джукановича. Так, в 2001 р. найкращі результати його блоку "Перемога Чорногорії" були отримані саме в мусульманських районах на півночі країни, у чорногорській частини Санджака (Рожає - більше 70%, Плав - більше 50%) [7].

Нарешті, вагомим політичним гравцем в Болгарії протягом багатьох років є Рух за права і свободи, що представляє інтереси турецької меншини. Наприклад, на виборах 2001 р. в населеному турками регіоні Кирджалі на південно-сході країни він отримав 58% голосів. Результати на рівні 20-30% були отримані (знову ж таки за рахунок консолідованого голосування турків) у ряді інших регіонів на південно-північно-сході країни [6, с. 12].

У пострадянському просторі складається дещо інша ситуація. Тут формування партій за етнічною ознакою виявилось утрудненим або нехарактерним, передусім - з огляду на політичну пасивність російських меншин, у ряді випадків - їх відсторонення від участі у виборах у зв'язку

з ненаданням громадянства (Естонія, Латвія). Прозахідні партії і рухи були в значній мірі антиросійськими (або цілком антиросійськими), оскільки рух на Захід “за визначенням” сприймався державотворчими етносами як рух геть від Росії. У цій ситуації меншини опинилися на стороні лівих, які виступали за інтеграцію з Росією, а також викликали асоціації з побутуваними в СРСР цінностями дружби народів. Закономірно, що в Молдові ліва і одночасно проросійська орієнтація меншин отримала найбільший розвиток у зв'язку з вельми скептичним ставленням населення до перспектив входження країни в “велику Європу”.

Проте ця ситуація починає змінюватися. Розуміючи важливість відносин із Заходом, ліві партії в СНД починають уникати проросійської (прорадянської) риторики. У Молдові від проросійської позиції у бік прозахідної стала дрейфувати навіть комуністична партія, варто було їй прийти до влади в 2001 р. У той же час будь-яких специфічно “російських” партій в цих умовах не виникло, можливо - через слабку здатність росіян до політичної самоорганізації за етнічною ознакою. У цих обставинах меншини залишилися прихильниками лівих партій, особливо в сільській місцевості, де “лівий консерватизм” залишився характерним явищем.

У Молдові буквально всі національні меншини склали на етапі виборів 2001 консолідований електорат комуністичної партії. Праві там традиційно виступали з націоналістичних і відверто прорумунських позицій, що, звичайно, викликало відторгнення меншин. У результаті найвищими показниками голосування за ПКРМ на виборах 2001р. відзначилися південні околиці - Гагаузія (80,6%) і розташована по сусідству, населена болгарами Тараклія (71,8%). Феномен “червоної Півночі” в Молдові пояснюється характерним для цієї частини країни багатонаціональністю та етнічно толерантним середовищем (значну частину населення становлять українці, в містах також - росіяни). Саме присутність російського та російськомовного середовища забезпечувало полівиння республіканської столиці Кишинєва, який на парламентських виборах 2001 р. у своєму голосуванні за комуністів слідував відразу за Гагаузією, Тараклією і трьома районами “червоної Півночі” [6, с.18].

У 2005 р. ситуація в Молдові змінилася, але географічно - ненабагато. Як говорилося вище, правляча ПКРМ стала змінювати свій імідж, підтримуючи євроінтеграцію і дистанціюючись від Росії.

Але при цьому їй вдалося зберегти основну частину традиційного електорату і, відповідно, підтримку “червоної Півночі”. Наприклад, у північних Окніцкому і Шолданештському районах комуністи набрали більше 60% голосів. У той же час було втрачено Гагаузію, де все-таки виникла своя регіональна політична сила - блок “Patria – Родина”, що набрав 51,5% голосів (на частку ПКРМ залишилися 30,75%). І в Кишинєві частина російськомовного населення, ймовірно, переорієнтувалася на правоцентристський (що органічніше для столичного центру) блок “Демократична Молдова”, що використав проросійську риторику (хоча й невпевнено, намагаючись одночасно конкурувати з ПКРМ у проєвропейській риториці). А ось периферії зі змішаним етнічним складом залишилися оплотом лівих (що можна тепер пов'язати із загальною для багатьох країн ЦСЄ тенденцією лівого голосування на периферії). Підтверджуючи останнє спостереження, за ПКРМ досить активно голосували і моноетнічні сільські райони з молдавським населенням в інших частинах країни. Примітно, що ПКРМ отримала більше половини голосів у моноетнічному Унгенському районі, який знаходиться в центрально-західній частині країни на кордоні з Румунією (основний пункт переходу румунського кордону) [7].

Під час виборів 2009 року в Молдові національні меншини традиційно віддали свої голоси за ліві і лівоцентристські партії.

Слід також звернути увагу на голосування польської та російської меншини в Литві. Оскільки праві в Литві виявилися яскраво вираженими націоналістами, меншини за відсутності сильного, центристського і, до того ж, прозахідного (поляки навряд чи стали б голосувати за проросійські партії) руху тут теж зрушилися трохи вліво (за литовськими мірками лівизни, звичайно). Саме польські та російські райони найактивнішим чином голосували на президентських виборах 2003 і 2004 рр. за Р. Паксаса і К. Прунскене відповідно (тобто проти В. Адамкуса). К. Прунскене в другому турі отримала свій найкращий результат (91,5%) у місті атомників Вісагінас зі значною часткою російського населення (Ігналінська АЕС). Слідом за Вісагінас йшов Шальчінінкайський район (89,15%), де абсолютно переважають поляки. Аналогічно Р. Паксас в 2003 р. найкращого результату добився в Шальчінінкаї (понад 80%), а в Вісагінасі набрав більше 70% голосів. Сприятливими для лівоцентристських кандидатів, яким був чужий литовський націоналізм, виявилися й інші райони з польським та змішаним населенням в оточенні Вільнюса

(Вільнюський, Тракайській райони та ін) [6, с.18].

На вибори в Латвії до Сеймів 6,7 та 8 скликання пройшли представники російської меншини – це представники партії “Центр согласия”, “За права человека”. Три представники цих політичних сил здобули місця в Європарламенті під час голосування 2009 року.

Слід відмітити, що тенденція активізації російського електорату в Латвії помітна і на місцевому рівні, так пост мера Риги на останніх виборах здобув представник російської меншини Ніл Ушаков. “Центр согласия” також здобув місця в Ризькій думі на останніх місцевих виборах. Латвійські політологи вже охрестили дану тенденцію “російським поворотом в Латвії”.

Електоральна карта України дозволяє нам говорити про регіональні відмінності в політичних вподобаннях етнічних меншин, що накладаються на існуючий регіональний розлом. Слід також відзначити, що починаючи від 1991 року ці регіональні відмінності залишаються відносно стабільними і незмінними. Під час всіх президентських і парламентських виборів, починаючи від 1991 і аж по 2009 рік, західні регіони України, де проживають представники польської, угорської, румунської, етнічних спільнот стабільно голосують за проєвропейсько орієнтованих кандидатів у президенти та політичні партії, в той час як східні регіони (росіяни) віддають свої преференції проросійським та прокомуністичним політичним лідерам та партіям. В основу такої регіональної диференціації лягли економічні, етнічні, релігійні та культурні фактори. Гетерогенність політичної культури України значною мірою зумовлена тривалою відсутністю власної держави та історичним перебуванням у складі двох різних імперій, що наклало свій відбиток на подальший розвиток незалежної України [5, с.75].

Російське населення України традиційно тяжіло до комуністів, які сприймалися як головні носії реінтеграційних ідей. Доказом тому служать підсумки виборів у Криму і Севастополі, регіонах, які відрізняються абсолютним переважанням російського населення (на відміну від Донбасу, де переважає русифіковане, але все-таки етнічно українське середовище). На парламентських виборах 1998 і 2002 рр.. Крим і в ще більшій мірі Севастополь знаходилися серед самих прокомуністичних регіонів України. У більш успішному для комуністів 1998 р. комуністи отримали в Севастополі 46% голосів, у Криму - майже 40%. У 2002 р. показники впали, але залишилися серед найвищих, подолавши тридцяти відсотковий поріг. До

речі, в Криму відзначалася й спроба створити регіональну партію (партія “Союз”), орієнтовану на російське населення, але вона виявилася не такою успішною. У той же час інші меншини на Україні аж ніяк не демонстрували свої симпатії комуністам. Так, кримські татари, репресовані за радянської влади, створили тактичний альянс з українськими націоналістами і протягом багатьох років голосували за Народний Рух України. Угорці та румуни на Західній Україні за українських націоналістів, навпаки, голосувати не стали, але і щось визначене для себе не вирішили. Для них на якийсь час знайшлася прийнятна політична сила - лівоцентристська “партія влади” (Соціал-демократична партія України (об'єднана). На виборах 1998 р. СДПУ (о) отримала свої найвищі показники в Закарпатті, де велика частка угорського населення (31, 2% голосів), і в Чернівецькій області, де досить багато румунів та молдаван (9%). При цьому розкручування СДПУ (о) в цих регіонах сталося, звичайно, за рахунок використання адміністративної підтримки на місцях і потужних кампаній партійних лідерів, які балотувалися там в одномандатних округах. Загалом, як бачимо, електоральне позиціонування меншин на Україні виявилось дуже різним [8, с.74].

Дещо змінилися орієнтири українських виборців після помаранчевої революції 2004 року. Політичну арену України зайняли три найбільші політичні проєкти центристської орієнтації - Блок Юлії Тимошенко, Партія регіонів та блок “Наша Україна”(як формування загалом, з відчутно “розбавленим” націоналістичним сегментом).

Хоча Комуністична партія все ще є прохідною в Криму, електоральні уподобання представників національних меншин все-таки змістилися - кримський електорат почав все активніше орієнтуватися на центристську Партію регіонів, яка у своїх передвиборчих програмах виступає за надання російській мові державного статусу, а в зовнішній політиці – за орієнтацію на Росію. Так під час позачергових виборів до ВРУ у 2007 році Партія регіонів у АРК набрала 60% голосів виборців, а на останніх виборах Президента України кандидат від цієї партії отримав більше 78%, зайнявши пост Президента України. Хоча, як бачимо з зовнішньоекономічного курсу нинішнього президента, то його можна охарактеризувати скоріше, як все-таки проєвропейський.

Однак, потрібно зазначити, що представники кримсько-татарського Меджілісу активно підтримували блок “Наша

Україна" і його лідера В. Ющенка. Останнім часом серед громадських діячів кримсько-татарського народу виникла конфліктна ситуація пов'язана з підтримкою цього етносу курсу нинішнього президента. Частина татарської еліти є провладною, а інша – залишається орієнтованою на В. Ющенка, у зв'язку з цим найближчим часом можливі зміни серед лідерів Меджилісу

У 2007 році в Чернівецькому регіоні за Блок Юлії Тимошенко проголосували 46% голосів виборців, а 2009 році кандидат на посаду президента від цієї політичної сили отримала 66,47% голосів. Під час своєї виборчої кампанії 2007 р. ця політична сила укладала договори про співпрацю з представниками національних меншин, обіцяючи їм всіляку підтримку на державному рівні [4, с.65].

Змінилися електоральні уподобання і в закарпатському регіоні. Якщо 2007 року тут лідирувала "Наша Україна" (31% голосів), то 2010 р. її відтіснив БЮТ, отримавши майже 52% голосів виборців.

Висновок. Отже, феномен етнічного голосування як явище сучасного європейського політичного простору є відповіддю етнічних спільнот на виклики глобалізації і водночас спробою зберегти власну політико-культурну ідентичність. У зв'язку з цим нагальним завданням в Україні постає необхідність знаходження збалансованої та ефективною моделі державного управління, що б дозволила врахувати регіональні етнічні інтереси і запобігати можливим проявам міжнаціональних конфліктів. З іншої сторони, етнічна еліта, яка покликана артикулювати ці інтереси, як показує вітчизняний політичний досвід, не завжди справляється з покладеними на неї функціями. Тому ще одним завданням державного управління в Україні має стати налагодження роботи органів державної влади та місцевих етнічних спільнот щодо врахування інтересів останніх в усіх сферах суспільно-політичного життя.

Перспективи подальших розвідок. Враховуючи актуальність теми, автор планує продовжувати дослідження регіональних відмінностей електоральних вподобань національних меншин в Україні та представити його у вигляді наукової статті.

Література:

1. Гришин Н.В. Взаимосвязь между этническим составом населения и электоральной географией // Традиционная народная культура и этнические процессы в многонациональных регионах Юга России. Отв. Ред. А.В.Сызранов, А.Р.Усманова. Астрахань: Издательство АИПКП, 2006. – с.69-75.
2. Охрименко В.С. Президентские выборы в Беларуси: взгляд из 1997 г. // Полис, 1997, №6, с. 80-86.
3. Сергеева Е.Я. Политическое участие и политическая ориентация российского населения: методология и прогнозирование // Автореферат диссертации. М., 1995. – 22 с. Сокирка Ю. Регіональний вимір політичного процесу в Україні у 2007 році: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції (Львів, 10 листопада 2007 року) / Укл. Романюк А.С., Скочиляс Л.С., Шиманова О.В. – Львів: Генеза, 2007. – 132 с. Томенко Н. Итоги парламентских выборов в Украине. Политические ориентации и предпочтения населения. // Полис, 1998, №3, с. 74-81.
6. Туровский Р.Ф. Географические закономерности электорального транзита в посткоммунистических странах. // Российский фонд фундаментальных исследований. – Москва, 2007, с. 1-33.
7. Туровский Р.Ф. Электоральные геоструктуры в западных демократиях: попытка системного компаративного анализа // Полития, 2004, №№1 и 2.
8. Хинич М., Хмелько В., Ордешук П. Пространственный анализ парламентских выборов 1998 года в Украине. // Социология: теория, методы, маркетинг, 1999, №1, с. 59-77.